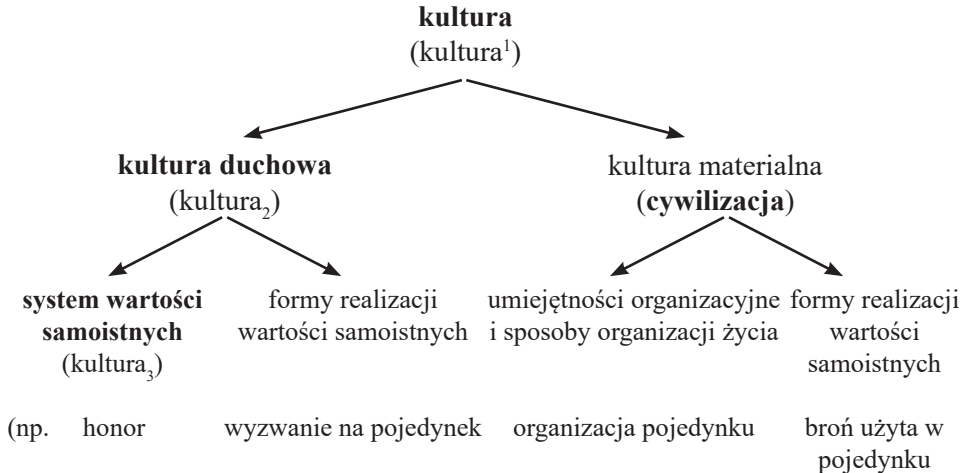

JĘDRZEJ STANISŁAWEK
Politechnika Warszawska

GLÓWNE FORMY KULTURY

1. Aksjologiczne pojęcie kultury

Kulturę można rozumieć szeroko – jako opozycję względem natury: kultura₁ = ogół wytworów człowieka, wężiej, jako opozycję względem cywilizacji: kultura₂ = ogół duchowych wytworów człowieka, ewentualnie wąsko („aksjologicznie”) – jako system wartości samoistnych (kultura₃ = system wartości samoistnych człowieka).

Rys. 1. Główne pojęcia kultury.

Z uwagi na fakt, iż system wartości samoistnych stanowi podstawę kultury duchowej człowieka (uzupełniają go formy realizacji wartości), aksjologiczne rozumienie kultury przyjmujemy jako podstawowe¹.

2. Pięć systemów wartości

W dziejach ludzkości można wyróżnić pięć głównych systemów wartości: pierwotny, plemienny („męski”), tradycyjny, altruistyczny i współczesny, oraz trzy podstawowe formy kultury: pierwotną, tradycyjną i współczesną². Pierwotny system wartości jest fundamentem kultury pierwotnej, tradycyjny – kultury tradycyjnej, współczesny – kultury współczesnej³.

Każdy z systemów wartości (także plemienny oraz altruistyczny), tym samym każdą z podstawowych form kultury, charakteryzujemy poprzez cztery cechy:

- pierwsza z nich określa stosunek człowieka do innych ludzi,
- druga zakreśla obszar wartości samoistnych,
- trzecia eksplikuje wartość podstawową,
- czwarta („kolektywizm – indywidualizm”) pokazuje, czy wartość podstawowa miałaby być realizowana wspólnie z innymi osobami, czy na własną rękę.

Każda z czterech cech jest cegiełką określającą system wartości. Jej zmiana przekształca dany system wartości w inny.

3. Kultura pierwotna: główne cechy

Kultura pierwotna – tak jak pierwotny system wartości – była (była i jest – gdyż nadal funkcjonuje):

¹ Nasze wyliczenie nie wyczerpuje listy ujęć słowa „kultura”. Przed laty ćwiczenia z filozofii prowadzone przez autora poprzedzał 30-godzinny wykład, który prowadzący w całości poświęcił omówieniu 31 interpretacji pojęcia kultury.

² Tekst rozwija spostrzeżenie Bogusława Wolniewicza, który na jednym ze swoich seminariów wskazał cechy kultury tradycyjnej (według niego: „elitarniej, idealistycznej i ascetycznej”) oraz cechy kultury współczesnej (według niego: „egalitarnej, utylitarnej i hedonistycznej”).

³ Każdy system wartości samoistnych jest podstawą określonej formy kultury. Trzy z nich znaczą najwięcej.

a) ksenofobiczna: dzieli ludzi (szerzej: wszystko w świecie) na swoich i obcych (na „swoje” i „obce”). Dobre byłoby to, co „nasze” i co służy naszej grupie; złe – to, co „obce” i co naszej grupie szkodzi. Do obcych odnosi się z rezerwą;

b) naturalistyczna: ceni wartości biologiczne (życie, przyjemność, prestiż, siłę⁴);

c) sekuritarna: spośród wartości biologicznych najbardziej ceni bezpieczeństwo;

d) kolektywistyczna.

Celem kultury pierwotnej jest troska o przetrwanie grupy, w pierwszej kolejności jej przetrwanie. Przetrwanie grupy przedkłada nad życie jej członków⁵. W kulturze pierwotnej ludzie spajają więzi krwi, a wspólnotą podstawową jest plemię.

4. Kultura tradycyjna (grecko-chrześcijańska): główne wartości

Kultura tradycyjna – tak jak tradycyjny system wartości – była (była i jest – gdyż nadal funkcjonuje):

a) hierarchiczna: dzieli ludzi (i wszelkie wytwory człowieka) na lepszych i gorszych (na to, co „lepsze”, i na to, co „gorsze”),

b) idealistyczna⁶: na szczycie hierarchii wartości stawia ideały,

c) ascetyczna: wartością podstawową jest postawienie na miętności (a więc asceza, czyli dobrowolne ograniczenie zaspokajania skłonności naturalnych)⁷,

d) indywidualistyczna albo kolektywistyczna.

⁴ Dla uniknięcia nieporozumień: przyjemność – tak jak np. życie albo siła – jest wartością samoistną. Dlaczego bowiem cenimy przyjemność? Gdyż jest przyjemna. Tym samym swą wartość przyjemność uzasadnia sama przez się.

⁵ W warunkach pierwotnych jednostka pozbawiona wsparcia grupy nie miała szans na przetrwanie. Z tego powodu wartość, jaką jest życie jednostki (w przypadku kobiety: życie jej dziecka), musiała ustąpić wartości, jaką jest przetrwanie grupy.

⁶ W miejsce słowa „idealizm” niektórzy używają określenia „aksjocentryzm”.

⁷ Asceza jest warunkiem koniecznym realizacji ideałów i tym samym jest względem nich wartością użytkową. Jednak jej rola jest tak zasadnicza, że w kulturze tradycyjnej stała się wartością samoistną.

W kulturze tradycyjnej za lepszych uważa tych, którzy ideał realizują w większym stopniu niż pozostali. Najcenniejsi byłiby ci, którzy realizują go w pełni. W tym sensie kultura tradycyjna jest e l i t a r n a.

Kultura tradycyjna ma dwie odmiany. W wersji indywidualistycznej ideały realizuje każdy na własną rękę. Tak jest np. w chrześcijaństwie: na sądzie ostatecznym każdy stanie sam – a nie np. wspólnie z „partnerem życiowym”⁸. W wersji kolektywistycznej ideał osiąga nie jednostka, ale grupa. Przykładem jest komunizm w wersji stalinowskiej⁹. Do ideału, jakim miało być społeczeństwo bezklasowe, miały dążyć nie jednostki, lecz narody.

Celem kultury tradycyjnej jest realizacja ideałów. Ludzi łączy tu z b i e ż n o ś ć i d e a ł ó w, a wspólnotą podstawową jest z a k o n¹⁰.

5. Kultura współczesna: główne wartości

Kultura współczesna – tak samo jak współczesny system wartości – jest:

- a) egalitarna: wszystkich traktuje jako równych sobie,
- b) utylitarna: za wartość podstawową przyjmuje pożytek,

⁸ Jak każda religia chrześcijaństwo spaja grupy ludzi i taką funkcję chrześcijaństwo pełniło w początkach swego istnienia. W tym sensie jest ono kolektywne. Wierni wspólnie modlili się i często wspierali się w życiu doczesnym. To pozostało, jednak celem naczelnym dla chrześcijanina jest zbawienie, a te osiąga się indywidualnie. Kościół jest jedynie wsparciem w dążeniu do tego celu. Można by powiedzieć: „chrześcijański cel życia jest egoistyczny” (wedle doktryny Kościoła katolickiego, gdy zagrożone jest zbawienie, chrześcijanin ma moralne prawo troszczyć się wyłącznie o swe dobro nadprzyrodzone – o ile z kolei ta troska nie zagrazi utracie łaski Bożej), jednak ów „egoizm” jest neutralizowany przez sposób osiągnięcia zbawienia. Osobisty cel swego życia chrześcijanin miałby realizować poprzez troskę o innych ludzi. Dołączenie do celu kolektywnego celu osobistego było źródłem sukcesu dziejowego chrześcijaństwa (Mahomet owe dołączenie jedynie powtórzył), a piękna dialektyka troski o siebie oraz troski o innych ów sukces istotnie wsparła.

⁹ Stalinizm był hierarchiczny (elitę mieliby tworzyć towarzysze zaangażowani w walkę klasową, na dole hierarchii mieliby się znajdować „przedstawiciele klas reakcyjnych”), idealistyczny (celem naczelnym było ustanowienie systemu bezklasowego, koszty miały mniejsze znaczenie), ascetyczny (być może z konieczności – zobacz przypis 7 – ale taki był).

¹⁰ Przykładu dostarcza tzw. partia typu leninowskiego. W ujęciu W. Lenina partia miała być wspólnotą ludzi dążących do realizacji określonego celu (a nie np. „klubem dyskusyjnym”). Do „Partii” „przyjmowano” (a nie „zapisywano się”) – i to pod warunkiem spełnienia określonych wymagań. Kandydata w szczególności czekał roczny „staż partyjny” (w zakonie: nowicjat). Po jego zakończeniu kandydata „przyjmowano” albo „odrzucono”.

- c) hedonistyczna: za główny pożytek przyjmuje przyjemność,
- d) autocentryczna¹¹: owa przyjemność ma być przyjemnością każdego z osobna¹².

Deklarowanym celem kultury współczesnej jest tzw. dobro człowieka. W praktyce polega ono na zadowoleniu z życia. W kulturze współczesnej ludzi łączą więzi interesów, a wspólnotą podstawową jest wspólnota interesów, w języku socjologów „więzi nieformalne”, a potocznie „klika”.

Współczesny, a więc hedonistyczny system wartości odzwierciedla naturę dziecka. Dziecko przede wszystkim poszukuje bezpieczeństwa, ale odkąd je znajdzie, bawi się. Jest przy tym zwierzęco utylitarne i zaradne oraz egalitarne: wszystkie inne dzieci traktuje jednakowo. Rasizm, ksenofobia, preferencja zdrowych, ładnych, silnych pojawiają się, gdy dorosnie. Dopiero wtedy aktywizują się skłonności biologiczne, skłaniające do wybiórczego traktowania ludzi¹³.

6. Kultura pierwotna: geneza

Kultura pierwotna pojawiła się we paleolicie, zapewne jeszcze przed wykształceniem się gatunku *homo sapiens*. Oczywiście trudno przypuszczać, aby praczłowiek uświadamiał sobie określony układ wartości, ale jakimś się kierował (ściślej: kierowało się nim uaktywnione oprogramowanie jego mózgu). Tak dzieje się u dzieci: nie uświadamiają sobie swego systemu wartości, ale zachowują się jednolicie konsekwentnie. Podobnie dzieje się i u dorosłych: jedno myślą, a często co innego robią – właśnie za sprawą nieuświadamianego oprogramowania ich mózgu, nazywanego po-

¹¹ Egoista widzi czyjś ból, ale nim się nie przejmuje – gdyż jest egoistą. Autocentryk widzi jedynie swoje problemy. Czyjś ból nie zauważa, ale nie jest automatycznie egoistą. Gdy czyjś ból dostrzeże, często śpieszy z pomocą (jeśli ból drugiej osoby staje się jego własnym). Z kolei egocentryk traktuje siebie jako jedyny istotny element świata. Zdarza się, że jest egoistą, zdarza, że autocentrykiem.

¹² Przykładem autocentryzmu kultury współczesnej jest zastępowanie alkoholu narkotykami. W kulturze europejskiej alkohol pija się wspólnie. Tę okoliczność trafnie oddaje hasło reklamowe „alkohol zbliża ludzi”. Narkotyki ludzi oddalają: ich działania doznaje się osobno, w oddaleniu od innych.

¹³ Biologicznie dziecko ma tylko jedno zadanie: dorosnąć. (Gdy dorosnie, pokazuje, jakie jest naprawdę).

tocznie „skłonnościami naturalnymi” lub „charakterem”, które bezwiednie kierują postępowaniem wielu ludzi.

Pierwotny układ wartości stoi na straży interesów biologicznych osobnika. Najważniejszym z nich jest przetrwanie genetyczne, a więc w pierwszej kolejności przetrwanie własne i swoich bliskich (stąd sekuritarność). Oczywiście natura niczego tu nie projektowała. Pierwotny system wartości wyłonił się ewolucyjnie jako skuteczny sposób ochrony nosicieli genów kodujących ten właśnie system wartości. Ksenofobia i kolektywizm stanowiły naturalną konsekwencję grupowego sposobu życia. Większość swych 200 tys. lat istnienia nasz gatunek i jego poprzednicy przetrwał w małych (*homo sapiens* w ok. 150-osobowych) grupach¹⁴. Z uwagi na obecność drapieżników jedynie życie w grupie (im większa, tym lepiej) pozwalało osobnikom jakoś przetrwać¹⁵.

Kultura pierwotna funkcjonowała przez tysiąclecia i trwa także dzisiaj w tzw. społecznościach tradycyjnych, zwykle określanych jako „zacofane”. Ale przecież jest powszechnie obecna w instytucji rodziny. W rodzinie dzielimy ludzi na członków rodziny („swoich”) oraz pozostałych („obcych”)¹⁶. Rodzina jest kolektywistyczna (dobro rodziny jest wartością wyższą niż pomyślność jej członków¹⁷) oraz sekuritarna (bezpieczeństwo rodziny i jej członków jest wartością naczelną). W rodzinnej hierarchii wartości mieszają się wartości naturalne (np. prestiż) z wartościami kultury tradycyjnej (np. z honorem).

W kulturze pierwotnej wzorcem osobowym jest matka.

¹⁴ 150 osób, a nie więcej, gdyż tylko z taką liczbą osobników dana osoba była w stanie (z uwagi na „pojemność” mózgu) utworzyć więzi wzajemnego wsparcia. Przy braku tego rodzaju powiązań powiększenie grupy o kolejne osoby nie zwiększa bezpieczeństwa jej członków, a jedynie owocuje kłopotami wewnątrzgrupowymi. Zobacz w tej sprawie: R. Dunbar, *Człowiek. Biografia*, Warszawa 2017.

¹⁵ Przez większość dnia człowiek pierwotny zajmował się poszukiwaniem pokarmu – a to narażało go na bezpośredni kontakt z drapieżnikami.

¹⁶ Ta postać ksenofobii nie została jak dotąd poddana krytyce ze strony obyczajowego liberalizmu – w przeciwieństwie do ksenofobii narodowej (dystansu względem osób z innego narodu) albo religii (dystansu względem wyznawców innej religii).

¹⁷ Konsekwencją są konflikty pomiędzy rodzicami a ich dziećmi, nie te, związane z okresem dorastania, ale te późniejsze, w których dzieci odrzucają rodzinny system wartości na rzecz swej „samorealizacji”.

7. Plemienny („męski”) system wartości

Pierwotny system wartości można by zasadnie określić jako pierwotny żeński. Kulturę pierwotną tworzy układ wartości dominujący w skłonnościach naturalnych kobiet¹⁸, który za sprawą kobiety został przeniesiony do rodziny.

Plemienny system wartości:

a) hierarchiczny (porządkuje ludzi według ich wartości; tym samym jest elitarny),

b) naturalistyczny (wartościami samoistnymi są wartości biologiczne),

c) niczeński (wartością podstawową jest chęć dominacji, mówiąc językiem Fryderyka Nietzsche: wola mocy),

d) kolektywistyczny (w połączeniu z hierarchicznością tworzy system wodzowski: system hierarchicznej grupy podporządkowanej przywódcy), jest układem wartości pierwotnego mężczyzny, zmuszonego do walki o samicę. Tylko ci przetrwali genetycznie, którzy takie działanie potrafili skutecznie podjąć.

Czas walki, o którym mowa, minął (a co najmniej zawiesił się)¹⁹, jednak skłonności naturalne, jakie się wówczas wykształciły, trwają w naszych męskich duszach (mówiąc bardziej nowocześnie: „w oprogramowaniu naszego mózgu”). Z czasem dołączyła się do nich konieczność walki w obronie własnej grupy (hordy pierwotnej, później plemienia).

Plemienny system wartości jest ideologią tzw. prawdziwego mężczyzny²⁰. Wzorcem osobowym jest w nim nadcześnik – rozumiany jako niezłomny wojownik. Dominuje w obszarze męskiego lumpenproletariatu.

¹⁸ Nic w tym dziwnego: i pierwotny system wartości, i pierwotna kobieta pełniły taką samą funkcję: strażnika przetrwania – grupy (w przypadku pierwotnego systemu wartości) i potomka (w przypadku kobiety).

¹⁹ Echem tej zmiany jest malejący dymorfizm płciowy (odmienność budowy ciała u samic oraz samców) w rozwoju praczłowieka. U naczelných samce są większe od samic (większe samce walczą skuteczniej), jednak ta różnica z upływem czasu maleje (walka o samicę ulega ograniczeniu na rzecz innych mechanizmów doboru płciowego). U *homo sapiens* jest stosunkowo mała. Ale przecież istnieje. W tej sprawie polecamy wskazaną wyżej książkę R. Dunbara.

²⁰ Stąd ów cudzysłów w określeniu „męski”.

8. Kultura tradycyjna: geneza

Plemienny system wartości w dwu krokach przekształcił się w tradycyjny system wartości. W pierwszym wartości biologiczne zostały zastąpione kalogakatią: ideą doskonałości fizycznej połączoną z postulatami dzielności²¹. W drugim kroku kalogakatię zastąpiła idea doskonałości duchowej oraz zapanowania nad sobą. Końcowym produktem tego procesu jest idealizm.

Kultura tradycyjna wykształciła się w starożytnej Grecji. Tutaj pojawił się ideał nieugiętego wojownika (wzorcem byłby Achilles) i tutaj ustąpił on miejsca ideałowi mędrca. Kulturę tradycyjną przejęło chrześcijaństwo. W chrześcijaństwie myśliciela zastąpił święty, a spośród cech duchowych na czoło wysunęły się cechy moralne.

9. Altruistyczny system wartości

Altruistyczny system wartości jest:

- a) egalitarny,
- b) humanistyczny (wartościami samoistnymi są starania na rzecz pomysłności życiowej człowieka),
- c) samarytański (wartością podstawową jest ograniczenie cierpienia),
- d) kolektywistyczny.

Altruistyczny system wartości jest rozwinięciem pierwotnego systemu wartości. Miejsce grupy pierwotnej zajmuje w nim cała ludzkość²²; miejsce osoby spokrewnionej – człowiek. Wzorcem osobowym jest pielęgniarka.

10. Systemy wartości w dziejach człowieka

Pierwotny system wartości dominował w epoce hordy pierwotnej. Jego konkurent, „męski” system wartości wyłonił się w epoce plemienną. System tradycyjny, dzieło myślicieli greckich, opanował Europę za sprawą chrześcijaństwa. Altruistyczny system wartości pojawił się w od-

²¹ Daleki Wschód na tym etapie właściwie się zatrzymał.

²² W filozofii ten system wartości łączylibyśmy z osobą Augusta Comte’a.

rodzeniu. W XIX w. podjął go socjalizm²³. Współczesny system wartości wywodzi się z oświecenia. W naszej epoce zyskał rzesze zwolenników.

Dziś funkcjonuje każdy z pięciu omówionych układów wartości. W krajach Zachodu dominuje system hedonistyczny. Jego konkurentem jest system altruistyczny. Utylitarny hedonizm jest sojusznikiem wielkiego kapitału i cieszy się jego wsparciem. Powód jest wyraźny: hedonistyczny system wartości zwiększa konsumpcję, tym samym ułatwia przezwyciężenie głównego problemu gospodarki rynkowej, jakim jest tzw. nadprodukcja (nadwyżka oferty rynkowej nad możliwościami i chęcią konsumpcyjną społeczeństw)²⁴. Sojusznikiem altruistycznego systemu wartości jest ideologia państwa opiekuńczego. Dyktatury preferują plemienny system wartości.

Pierwotny system wartości oraz system tradycyjny (także jego plemienny poprzednik) są przedmiotem krytyki ze strony zwolenników hedonistycznego systemu wartości oraz zwolenników systemu altruistycznego. „Lewoskrętni” (jak ich nazywa Bogusław Wolniewicz) zarzucają tamtym (w terminologii Wolniewicza „prawoskrętnym”) ksenofobię oraz elitaryzm, a idealizm kultury tradycyjnej interpretują jako przeciwieństwo humanizmu.

Współczesna tzw. prawica odwołuje się do trzech pierwszych systemów: obydwu pierwotnych oraz tradycyjnego, a współczesna tzw. lewica do trzech ostatnich: tradycyjnego oraz obydwu egalitarnych. Stąd tak trudno podjąć decyzję przy urnie wyborczej. Idealiści znajdują się po obydwu stronach politycznej barykady – chociaż po żadnej nie dominują.

11. Systemy wartości w duszy człowieka

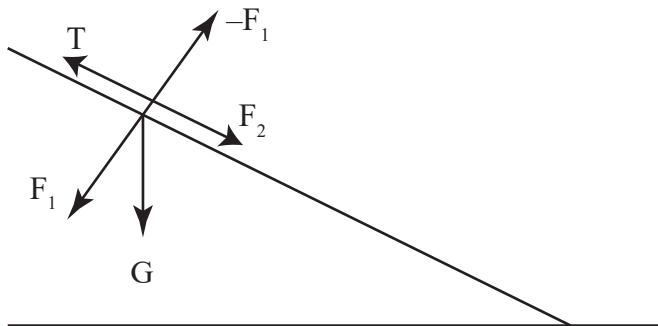
Nie jest tak, że w duszy człowieka funkcjonuje jeden tylko system wartości. Zwykle na jeden system nakładają się inne – stąd w r a ż e n i e,

²³ Jako sztandarowego przedstawiciela tego nurtu wskazalibyśmy Jeana Jauresa (1859–1914). Jauresowscy socjaliści – jak August Comte – chcieli uczynić ludzkość jedną wielką rodziną. Smutne, że tę szlachetną ideę tak trudno zrealizować. Wielu cieszy się złośliwie, że to niemożliwe. Oponentem tego pięknego zamierzenia jest natura, a konkretnie wpisany w genotyp każdego *homo sapiens* zaborcze dążenie do dobrostanu swego potomstwa (a więc ekspansji swoich genów).

²⁴ Zobacz w tej sprawie: J. Stanisławek, *Współczesna rewolucja obyczajowa*, w: „Edukacja Filozoficzna” 2016, nr 62, s. 85–96.

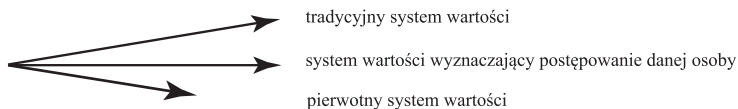
że kulturę tworzy jeden i ten sam system wartości, który stopniowo podlega modyfikacji, i z a r z u t, że przedstawiony podział form kultury jest sztuczny.

W duszy dorosłego człowieka tkwi pierwotny system wartości²⁵. Najwyraźniej jest wrodzony, jednak zwykle uzupełniają go inne układy wartości. Byłoby jak w fizyce (pierwsza ewentualność) albo genetyce (druga ewentualność). W fizyce gdy, weźmy za przykład, przedmiot znajduje się na pochyłości, siłę grawitacji rozkłada się na składowe:

Rys. 2. Przykładowy rozkład siły, w tym wypadku siły grawitacji („G”), działającej na przedmiot umieszczony na pochyłej powierzchni: a) siła grawitacji rozkłada się na F_1 oraz F_2 ; b) zgodnie z trzecią zasadą dynamiki F_1 zostaje zrównoważona przez $-F_1$, c) jeżeli – jak w rozważanym przypadku – składowa F_2 jest większa od siły tarcia T , przedmiot zsuwa się po stoku (pewne szczegóły pominęliśmy).

Podobnie w przypadku postępowania: w wielu sytuacjach zachowanie się człowieka wyznacza więcej niż jeden konkretny system wartości. O efekcie końcowym decyduje ich wypadkowa:

Rys. 3. Przykładowy rozkład systemu wartości wyznaczającego czyjeś postępowanie na systemy składowe.

²⁵ Zachowaniem dzieci kieruje inny system wartości; system pierwotny uaktywnia się w okresie dorastania.

Genetyka pokazuje, że w rozwoju gatunku pewne sekwencje genetyczne są wyłączone (ich ponowne włączenie powoduje, że człowiek np. ma twarz pokrytą sierścią²⁶), ale nie znikają. Podobnie byłoby z systemami wartości, niewątpliwie jakoś utrwalonymi w mózgu. Włączenie jednego z nich wyłączałoby (na stałe lub w odniesieniu do konkretnej sytuacji) ten, który dominował do tej pory. To druga możliwość.

12. Uzasadnienie

Przedstawiona systematyzacja („hipoteza pięciu systemów”) nie została poddana empirycznej weryfikacji. Nie dostarczą jej badania ankietowe. Nie pomoże ani socjologia, ani psychologia, gdyż w obawie przed zarzutem „nienaukowości” obie te dziedziny unikają „spekulacji” (czyli stawiania hipotez o większym stopniu ogólności). Pozostaje kryterium koherencyjne i do takiego kryterium odwołuje się autor artykułu.

„Hipoteza pięciu systemów”, metodologicznie rzecz biorąc, to swego rodzaju *idealizacja* faktycznego stanu rzeczy, porządkuje główne formy kultury, jakie pojawiły się do naszych czasów. Przy tym proponuje konkretną metodę analizy systemów wartości. Zgodnie z propozycją wskazaną w punkcie drugim jej podstawą miałyby być ustalenie czterech podstawowych aspektów każdego systemu, owych czterech „cegiełek”.

Summary

The author assumes an axiological understanding of culture (‘the culture is a system of man’s intrinsic values’). In his view, the spiritual history of mankind has been dominated by three forms of culture: primitive (xenophobic, naturalistic, related to security, collectivistic), traditional (hierarchic, idealistic, ascetic, collectivist or individualistic) and contemporary (egalitarian, utilitarian, hedonistic, auto-centric). They have appeared consecutively. Today they function side by side.

Key words: culture, value system, primitive culture, traditional culture, contemporary culture.

²⁶ Geny-przełączniki tkwiłyby w tzw. śmieciowym DNA.

